

Қозыбақова Ф.А.
**Қазақстанда айыпталған
«оңшыл оппортунистер» мен
«ұлтшылдар»**

Голощекиннің қазаққа әкелген қасіреті, ұлтты геноцидке ұшыратқан «Кіші Октябрь» дейтін сұрқия саясаты, арада жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де тарихшылардың назарынан тыс қалмай келеді. Қазақ даласына Кіші революция орнатамын деп елді алапат аштыққа ұрындырған Голощекиннің алғашқы қадамы қазақты күшпен отырықшыландырудан басталды. Қазақстандағы шаруаларды жаппай ұжымдастыру саясаты көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру түрінде көрінген еді. Қазақ Өлкелік партия комитетінің бюросы 1929 жылы 6 қарашада «Қазақ халқын отырықшыландыру туралы», онан соң 1930 жылы 19 қаңтарда «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру туралы» қаулыларын қабылдады. Партия органдары отырықшыландыру ісіне таптық сипат беруге күш салып, осы мақсатпен отырықшыландырылуға тиіс көшпелілер арасынан ауқатты шаруаларды аластауды қолға алған болатын. Ал отырықшылықтан өзге балама жол ұсынғандар «оңшыл оппортунистер» немесе «ұлтшылдар» деп сыналды. Кезінде қазақ ауылын өзара жау әлеуметтік топтарға бөлуге ашық қарсы болған, оның орнына қазақ халқын таптық емес, ұлттық тұрғыдан біріктіру идеясын ұсынған Алаш қозғалысы қайраткерлері арасында сталиншіл-голощекиншіл аппарат басшыларының мейірімсіз идеологиялық соққысына ұшыраған қазақ зиялылары да аз емес. Бұл мақала Голощекиннің қанды шеңгеліне іліккен «оңшыл оппортунистер» немесе «ұлтшылдар» жайында болмақ.

Түйін сөздер: геноцид, оппортунистер, оңшылдар, ұлтшыл, анархия, кооперация.

Kozybakova F.A.
**«Nationalists» and «right
opportunists» arraigned in
Kazakhstan**

This article deals with the tragedy that brought Goloschekin, and the policy «small October» that caused the genocide in Kazakhstan in 20-30 years of the XX century. The first step towards the establishment of revolutions in the Kazakh steppe, which brought great famine in our land, was forced by establishing nomadic people. Mass collectivization of the peasants in Kazakhstan was forced by establishing nomadic and semi-nomadic people. In their tentative to make the category establishing of nomadic and semi-nomadic people, members of the party banished the rich nomads.

Those who had offered other ways were «opportunists» and «legals». Higher intelligentsia of Kazakh people and members of the «Alash» motion that had offered connecting of nomadic people not in class, instead at the national level, were ruthlessly persecuted by members of the Stalinist-Goloschekinist machine. This article refers to the «nationalists» and «opportunists» who were injured by the bloody noose of Goloschekin.

Key words: genocide, opportunist, nationalist, rightist, anarchy, co-operation.

Козыбакова Ф.А.
**«Националисты» и
«Правые оппортунисты»,
обвинённые в Казахстане**

В данной статье речь идет о политике «Малый Октябрь», которая подвергла геноциду казахский народ в первой половине двадцатого столетия. Первым шагом на пути к установлению революций в казахской степи стало принуждение к оседлости кочевого народа. В результате чего наступил великий голод в Казахской степи. Массовая коллективизация крестьян в Казахстане проявлялась в принудительной оседлости кочевого и полукочевого народа. В попытках придания классового свойства процессу оседления, органы партий изгоняли богатых кочевников. Ну а те кто предлагали иные пути, являлись «оппортунистами» и «правыми», Высшая интеллигенция казахского народа и участники движения «Алаш», которые предлагали соединения кочевого народа не в классовом, а в национальном плане, были безжалостно преследованы участниками Сталинско-Голощекинского аппарата. В данной статье говорится о «националистах» и «оппортунистах», которые попали в кровавую петлю Голощекина.

Ключевые слова: геноцид, оппортунисты, националисты, правые, анархия, кооперация.

**ҚАЗАҚСТАНДА
АЙЫПТАЛҒАН
«ОҢШЫЛ
ОППОРТУНИСТЕР»
МЕН «ҰЛТШЫЛДАР»**

Қазақстандағы шаруаларды жаппай коллективтендіру саясаты көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру түрінде көрінді. Қазақ Өлкелік партия комитетінің бюросы 1929 жылы 6 қарашада «Қазақ халқын отырықшыландыру туралы», онан соң 1930 жылы 19 қаңтарда «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын отырықшыландыру туралы» қаулыларын қабылдады.

Қабылданған партиялық шешім бұл істі жедел түрде жүзеге асыруды талап етті. Партия органдары алғашқы күннен бастап-ақ отырықшыландыру ісіне таптық сипат беруге күш салды және осы мақсатпен отырықшыландырылуға тиіс көшпелілер арасынан ауқатты шаруаларды аластау қолға алынды.

Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы отырықшыландыру жөніндегі республикалық комитеттің техникалық кеңесі мемлекеттік жоспарлау мәліметі бойынша 706.000 қожалықтың көшпелі және жартылай көшпелі қожалық болып табылатынын, ал оның 5%, яғни 42.000 байлар қожалықтары екенін анықтады. Осыдан соң-ақ, отырықшыландыру процесі байқулактарды жоюға қарсы бағытталуы және бұл істе байларды қорғаушылар аяусыз жазалануы керек деген көзқарас бой көтерді. «Буржуазиялық теориялар» деген атпен мәлім болған, бірақ шын мәнінде ауылшаруашылығын дамытудың балама жолдарын ұсынған бұл пікірлер одақтық және қазақстандық басшылар тарапынан үлкен сынға ұшырады. Мысалы, отырықшыландыруға бағыт ұстауды 7-ші Бүкілқазақтық партия конференциясында жан-жақты қолдап, Ф. Голощекин былай деген еді: «Әртүрлі ауылдар бар: отырықшы ауыл, отырықшыланып жатқан ауыл, жартылай көшпелі ауыл, егіншілік малшаруашылығы ауылы және малшаруашылық егіншілік ауылы бар, көшпелі ауыл бар және барлық осы әртүрлі ауылдарда – әртүрлі шаруашылық әртүрлі таптық қатынастар, кеңестендірудің әртүрлі деңгейі, партия жұмысы деңгейінің әртүрлі сатысы, жартылай феодалдық және рулық қатынастардың аяқталуының әртүрлі сатысы орныққан.

Бүкіл солтүстікте, отырықшыландырылған халық бәрінен де көп жерде, жерге орналастыру саласында және отырықшыландыру, сондай-ақ машинамен жабдықтау ісінде ең көп жұмыстар жасалған жерлерде біздердің бұқаралық бас көтерулерге кез-

деспеулеріміз кездейсоқ емес. Қазір біз осыған ерекше мән беріп көңіл қоюға тиіспіз».

Республиканың басшысы мұнан әрі осы отырықшыландыру процесінде байдың ықпалына түскен «оңшыл ағымдағы» адамдар, «идеологтар» бар екенін ескертіп, «оңшыл ағым – ерекшеліктерді және артта қалуды өсіріп көрсету, ауылдағы таптық қақтығыстан қорқу және осыған келіп совхоз, сондай-ақ, колхоз құрылысына кедергі жасау, байға шабуыл жасауға кедергі жасау», – деген еді.

Егер ұлты еврей, Ф. Голощекин зорлап отырықшыландыру және күшпен ұжымдастыру ісін қолдамай және оған балама жолдар іздестіретіндерді «оңшыл оппортунистер» деп «сыпайыласа», ал қазақ қайраткерлері ондайларды ашықтан-ашық «ұлтшылдар» деп айыптады. Мысалы, жоғарыда аталған партия конференциясында сөз алған, Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Ораз Исаев былай деді: «Менің жолдастар, мынаны айтқым келеді: біздер ұлтшылдар туралы айтқанда әдетте, бұрынғы алашордашылар тобына қарап иек қағамыз, партия ұйымдарындағы ұлтшыл ағымдар туралы айтқанда Сәдуақасовтың жеке өзі туралы айтамыз. Менің ойымша, біздер осылайша үлкен қателіктер жібереміз. Алашордашыларға қарағанда осы, ұлтшылдардың жаңа кадрлары әлдеқайда қауіпті. Олар қалаларда, жоғары оқу орындарында және ауылдарда өсіп келеді. Тек ғана бұрынғы алашордашылармен әуестенуге және бұларды назардан тыс қалдыруға болмайды...

Осы пікірді тереңдете түскен, осы конференцияда жасаған баяндамасында: «біздің жауымыз – бұл оңшыл оппортунизм» деген ұран ұсынған Өлкелік Бақылау Комиссиясының төрағасы Богданов: «Немене, Қазақ Республикасында кулак жоқ па? Бұлай емесі түсінікті ғой. Бұлай болатыны, кейбір аудандарда кулакты мүлде назардан тыс қалдырды, оны байқауды қойды. Ұйымдардың бірталайы, дәлірек айтсақ олардың бір бөлігі кулақпен жымдасып, өздерінің жұмыстарында таптық қырағылықты жоғалтып алды. Кезінде байларды және жартылай феодалдарды кәмпескелеген кезде «байларды жойдық қой, енді ауылда олар жоқ» деп әңгіме таратқандар болғаны ешкімге құпия емес. Бұл әңгімені таратушылар шектен шыққан оңшылдар, сенімсіздер, ешқайда жарамайтындар еді. Оңшыл элементтерге және көңіл-күйлерге қарсы күрес барлық майдандарда және ұяларда тоқтаусыз жүргізілуі тиіс».

Жоғары деңгейдегі басшы қызметкерлердің «кулактар мен байларды қорғаушы» оңшыл оппортунистер мен ұлтшылдарға қарсы табанды

идеологиялық күреске шақыруы, осы бағыттағы саяси-теориялық науқанның күшейе түсуіне мұрындық болды. Баспасөз беттері осы тұрғыда «буржуазиялық идеологияға» қарсы күресті кең майданда өрістетті. Мұндай мақалалар авторлары жауапты мемлекеттік, партиялық қызметкерлер, сондай-ақ, ауылшаруашылығы саласындағы ғалымдар болды.

Авторлар кезінде белгілі ғалым профессорлар Чаянов және Кондратьевпен үндес, пиғылданас мақалалар ғылыми еңбектер жазған. Қазақстанның ауылшаруашылығын арнайы зерттеген, сөйтіп ауылшаруашылығын өркендетудің сталиндік-голощекиндік бағытына балама пікірлер айтқан Швецов, Рыбников, Челинцев, Ясинский, Прокопович тәрізді оқымыстыларды, Алаш қозғалысы қайраткерлерін өткір сынға алды және олардың көзқарастарын аяусыз «әшкерелеп» бақты.

«Зиянкестер» атанған бұлардың ішінде профессор Кушнер өзінің: Мен қазақ ауылында «тап күресін және әлеуметтік таптарды іздеп едім, бірақ оларды таппадым», – деген пікірі үшін «қабілетсіз саясаткер» атанып, оны коммунистік басылымдар «ауылда феодализмнің қалдықтары капиталистік қатынастар жоқ, яғни онда таптық жіктелу жоқ» – деп дәлелдемекші болғаны үшін өткір сынға алды.

Кезінде қазақ ауылын өзара жау әлеуметтік топтарға бөлуге ашық қарсы болған, оның орнына қазақ халқын таптық емес, ұлттық тұрғыдан біріктіру идеясын ұсынған Алаш қозғалысы қайраткерлері арасынан сталиншіл-голощекиншіл аппарат басшыларының мейірімсіз идеологиялық соққысына ең алдымен Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және Ә. Ермеков ұшырады. «Жығылғанға жұдырық» демекші онсыз да 20-жылдардың орта шенінен бастап қудаланып, И. Сталиннің өзінің 1925 жылдың 29 мамырында Түркістанға жолдаған «Ақ жол» газеті туралы хатында «Шоқаевтың идеологиясын таратушылар және насихаттаушылар» ретінде айыпталған осынау бұрынғы қазақ демократиялық интеллигенциясы, идеологиялық айыптаудың жаңа толқынына кездесті. Большевиктік партия идеологтары енді олардың Қазан төңкерісінен бұрынғы немесе Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы пікірлерін қайтадан еске түсіріп, солардан үзінділер келтіріп, тағы да қуғындай бастады. Мысалы, Ахмет Байтұрсыновтың 1921 жылы «Жизнь национальностей» журналында жариялаған «Революция и киргизы» деген мақаласындағы «...екінші революция (Қазан төңкерісі – Ф.Қ.) қырғыздарға (қазақтар-

ға – Ф.Қ.) түсініксіз болып шыққанын түсіндіру оңай: қырғыздарда таптық жіктелуден тұратын капитализм жоқ; тіптен олардағы меншіктің өзі де басқа халықтардағыдай анық бөлінген емес; көптеген тұтыну заттары оларда жалпыға тән болып есептеледі», – дегені белгілі.

Әрине, бұл жерде А. Байтұрсыновтың қазақ ауылына тән ақиқатты айтып отырғаны еш күмән туғыза қоймайды. Сонымен қатар А. Байтұрсыновтың бұл пікірінің жоғарыда біз келтірген «қазақ ауылынан тап күресін және әлеуметтік таптарды кездестірмедім» деген ресейлік профессор Кушнердің пікірімен үйлесіп жатқаны және көрініп тұр. Қоғамдық дамуды тап күресінсіз, өзара қарсы тұрған жау әлеуметтік таптарсыз елестете алмайтын сталиншіл большевиктерге әрине, бұл көзқарас ұнай қойған жоқ.

А. Байтұрсыновтың осыдан туындаған келесі ойлары да Қазақстан басшыларына түрпідей тиді. «Қазан революциясы, – деп жазды ол, жоғарыда аталған еңбегінде, – өзінің сыртқы көріністерімен қырғыздарға (қазақтарға – Ф.Қ.) жантүршігерлік әсер берді. Ресейдің орталық бөліктерінде большевиктер қозғалысының қалай болғаны қырғыздарға белгісіз еді. Шет аймақтарда болса ол, барлық жерлерде күштеу, тонау, өктемдік және өзіне тән диктаторлық билікті орнықтыру жолымен жүзеге асты ғой. Қысқасын айтқанда, шет аймақтардағы қозғалыс, өзін революция (оны бұрын түсініп келгендей) түрінде емес, ал толық анархия түрінде көрсетті...».

А. Байтұрсыновтың Қазан төңкерісі туралы мұндай сын көзқарасын Қазақстан большевиктері әрине қабылдаған жоқ. Қазақстанға келе салып көп кешікпей-ақ, мұнда әлі Қазан төңкерісі өтпепті, сондықтан да қазақ аулына «Кіші Қазан» қажет деп ұрандаған, Ф. Голощекин көп кешікпей-ақ өзінің жаулық көзқарасын ашық айта бастады.

Күшпен ұжымдастыру және зорлап отырықшыландыру белең ала бастағанда, яғни ауылшаруашылығын өркендетудің нарықтық емес, әкімшіл күштеу жолы айқындалған соң қандай да болмасын сталиншілдікке балама жолды ұсыну «чаяновшілдік» және «кондратьевшілдік» ретінде айыпталып, большевиктік идеологтарға мүлде ұнамады. «Чаяновшылдардың және кондратьевшілдердің» лагерінен алынған бұл «теория» және әдіс өткен жылдардың өн бойында біздің күнделікті практикалық жұмысымызды аз бүлдірген жоқ», – деп жазды бұл туралы кезінде республикалық отырықшыландыру комитеті төрағасының орынбасары болған Нығмет Сырғабеков өзінің «Ауылшаруашылығын дамыту-

дың буржуазиялық теориясына қарсылық» атты еңбегінде.

Алаш қозғалысы қайраткерлерінің пікірімен «үндесіп» жатқан Чаянов пен Кондратьев кім еді? Соған жауап берелік. Чаянов Александр Васильевич (1888-1937), орыс, кеңестік экономист-аграршы ғалым. Петров ауылшаруашылығы академиясын бітірген. 1918-1929 жж. осы академияның ауылшаруашылығын ұйымдастыру кафедрасының профессоры, 1922-1930 жж. ауылшаруашылығы экономикасы және саясаты ғылыми зерттеу институтының директоры.

РСФСР Егіншілік халкомының коллегия, КСРО мемлекеттік жоспарлауының ауылшаруашылығы секциясының мүшесі. 1930 ж. тұтқындалған, 1932 ж. «Еңбекші шаруалар партиясы» деген іс бойынша сотталған. 1937 жылғы репрессия құрбаны, 1987 ж. ақталды.

Ауылшаруашылығын коллективтендіруді емес кооперативтендіруді жақтаған А. Чаянов кезінде былай деп жазды: «Біздің ойымызша, кооперация және қоғамдық шаруашылық элементтері өзінің дамуында капитализмнің өңдеу өнеркәсібі саласында өткен буындарынан және сатыларынан өте алады». Бұл дегенің социалистік ауылшаруашылығы кейбір мәселелерде капитализмнен үйренуі керек деген пікір еді.

Халық шаруашылығы индустрияландыру жүйесіндегі ауылшаруашылығының алатын орны туралы мәселеде де А. Чаяновтың өзіндік көзқарасы болды. Ол өнеркәсіптен ауылшаруашылығының артта қалуын мақұлдаған жоқ және өнеркәсіптің пайдасы үшін ауылшаруашылығына қысым жасауды тіптен де қолдай қоймады. Оның ойынша мәселенің бәрі тек нарықтық қатынастар негізінде шешілуі тиіс болды.

«Өнеркәсіптің үлес салмағының өркендеуі, – деді ол, – осы өнеркәсіптің ауылшаруашылығы базасының да түрін ірі өзгерістерге ұшыратуды көздеуі керек. Дәлірек айтсақ, өнеркәсіпті дамыта отырып оның шикізат базасының құрылымын, шикізатпен қамтамасыз етуші ретіндегі түрін мүлде өзгертуіміз және ауылшаруашылығының тауарлық түрін барынша дамытуымыз керек».

Сондай-ақ, А. Чаянов капиталистік фермерлік шаруашылықтардың социализм үшін қажеттігін де дәлелдемек болды. Оның пікірінше, КСРО-ның кейбір артта қалған экстенсивті аудандарда және арнайы дақылдар егетін аудандарында «фермерлік тұрғыдағы шаруашылық жалғыз немесе екі жылқысы бар орташалар әлсіздік танытатын, қазіргі деревня жағдайында өндірістік кооперативтік бірлестік ұйымдастыру

олар үшін мүмкін емес дерлік жағдайда ондағы өндірістік міндеттерді шешетін жалғыз ақпарат болып табылады».

А. Чаяновтың түсінігінше, жанұялық жекеменшік шаруашылықтардың өрістеуінен қорықпау керек, ірі социалистік негіздегі кооперативтік шаруашылықтар нарықтық негізде өркендей келе ауылшаруашылығын әлеуметтік жағынан түбірінен қайта құрады.

А. Чаяновтың мұндай жекеменшіктік, кооперативтік шаруашылықтарды қорғаған көзқарасы белгілі орыс экономисі, профессор Н.Д. Кондратьевтің пікірімен үндесіп жатты. Ресми автобиографияға келсек: Кондратьев николай Дмитриевич (1892-1938), орыс, совет экономисті. Петербург университетін бітірген. Қазан төңкерісінен кейін К.А. Тимирязев атындағы Москва ауылшаруашылығы академиясының профессоры, КСРО Қаржы халық комиссари-

аты жанындағы, Конъюнктура институтының директоры. 1930 жылы тұтқындалған және онан соң «еңбекші шаруалар партиясы» деп аталатын іс бойынша сотталған. 1987 ж. ақталды. Көріп отырғанымыздай, А. Чаянов тәрізді Н. Кондратьевте ауылшаруашылығында колхоздарды жаппай және күшпен орнықтыруды көздеп отырған сталиндік бағыттан мүлде өзгеше көзқарас ұстанды. Ал сталиншілдер адамдарды тек екі тапқа және екі топқа бөліп, «не бізбен біргесің, не біздің жауымызсың» деген біржақты принципті қолдады. Сөйтіп, жана жағдайда коллективтендіру және отырықшыландыру мәселесіне қайшы немесе балама пікір айтқандардың бәрі «чаяновшілер» және «кондратьевшілер» деген жапсырма атауға ие болып шыға келді. Ал мұндай топқа жатқызылғандар «үстем тап идеологтары» яғни кеңес өкметінің қас жаулары атанды.

Әдебиеттер

- 1 7-ші Бүкілқазақтық партия конференциясы. Стеногр. отчет. – 123 б.
- 2 Сонда, 128 б.
- 3 7-ші Бүкілқазақтық партия конференциясы. Стенограф. отчет. – 194 б.
- 4 Сонда, 250 б.
- 5 Семевский В. К. Критике буржуазных теорий экономического развития Казахстана // «Народное хозяйство Казахстана», 1930. – N 7– 8.
- 6 Сыргабеков П. Против буржуазных теорий развития сельского хозяйства Казахстана / / «Большевик Казахстана», 1931. – N 5.
- 7 Тогжанов Г. Буржуазные и мелкобуржуазные теории об ауле // «Народное хозяйство Казахстана», 1931. – N 5.
- 8 Кондратовщина в Казахстане. сб. статей. – Алма-Ата, 1931.
- 9 Погарельский П., Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана», Ипд. СНК КАССР. – М., 1930. – 16 б.
- 10 Зверьяков И. А. От кочевания к социализму. – Алма-Ата.
- 11 ҚР ПА, 141 к-, 1 Т, 479 «А»-іс, 1-2-ші.
- 12 Жизнь национальностей./ Алаш һәм Алашорда, 1919, 3 тамыз; мақала толық, қайта жарияланған / Нұрпейісов К. – 239 б.
- 13 Большевик Казахстана, 1931. – N 5 – 11-12 б.
- 14 «Известия ЦК КПСС, 1989.– N 6 – 210 б. 3.Сонда, – 218 б.
- 15 Жизнь национальностей /Алаш һәм Алашорда, 1919, 3 тамыз; мақала толық, қайта жарияланған / Нұрпейісов К. – 239 б.
- 16 Известия ЦК КПСС, 1989– N 6 – 219 б. 2Сонда, – 217 б.
- 17 Голощекин Ф. И. Отчет Краевого Комитета VI Всеказахской партийной конференция. –74 б.
- 18 Сонда, 216 б.
- 19 Очерки по теории трудового хозяйства. – М., 1912-1913. – Вып. 1-2.
- 20 Основные идеи и формы организации Крестьянской кооперации. – М., 1919.
- 21 Организация Крестьянского хозяйства. – М., 1925.
- 22 Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. – М., 1928.

References

- 1 7-shi Bүkilkazaktyk partija konferencijasy. Stenogr. otchet. – 123 b.
- 2 Sonda, 128 b.
- 3 7-shi Bүkilkazaktyk partija konferencijasy. Stenograf. otchet. – 194 b.
- 4 Sonda, 250 b.
- 5 Semevsjij V. K. Kritike burzhuaznyh teorij jekonomicheskogo razvitija Kazahstana // «Narodnoe hozjajstvo Kazahstana», 1930. – N 7– 8.

- 5 Syrgabekov II. Protiv burzhuaznyh teorij razvitija sel'skogo hozjajstva Kazahstana / / «Bol'shevik Kazahstana», 1931. – N5.
- 6 Togzhanov G. Burzhuaznye i melkoburzhuaznye teorii ob aule // «Narodnoe hozjajstvo Kazahstana», 1931. – N 5.
- 7 Kondrtovshhina v Kazahstane. sb. statej. – Alma-Ata, 1931.
- 8 Pogarel'skij P., Batrakov V. Jekonomika kochevogo aula Kirgizstana», Ipd. SNK KASSR. – M., 1930. – 16 b.
- 9 Zverjakov I. A. Ot kochevanija k socializmu. – Alma-Ata.
- 10 ҚР ПА, 141 к-, 1 Т, 479 «А»-is, 1-2-shi.
- 11 Zhizn' nacional'nostej./ Alash hөm Alashorda, 1919, 3 тамыз; makala tolyk, kajta zharijalanfan / Nырpejisov K. – 239 b.
- 12 Bol'shevik Kazahstana, 1931. – N 5 – 11-12 b.
- n. «Izvestija CK KPSS, 1989.– N 6 – 210 b. Z.Sonda, – 218 b.
- o. Zhizn' nacional'nostej /Alash hөm Alashorda, 1919, 3 тамыз; makala tolyk, kajta zharijalangan / Nырpejisov K. – 239 b.
- p. Izvestija CK KPSS, 1989– N 6 – 219 b. 2Sonda, – 217 b.
- q. Goloshhekin F. I. Otchet Kraevogo Komiteta VI Vsekazahskoj partijnoj konferencija. –74 b.
- r. Sonda, 216 b.
- s. Ocherki po teorii trudovogo hozjajstva. – M., 1912-1913. – Vyp. 1-2.
- t. Osnovnye idei i formy organizacii Krest'janskoj kooperacii. – M., 1919.
- u. Organizacija Krest'janskogo hozjajstva. – M., 1925.
- v. Optimal'nye razmery sel'sko-hozjajstvennyh predpriyatij. – M., 1928.